

DRUKČIJA BIĆA U KNJIŽEVNOSTI STAROG DUBROVNIKA
(GRANICE MIMESISA, GRANICE FANTASTIKE)

Dunja Fališevac

Albert Einstein: Mašta okružuje svijet

I.

Ideju za ovaj članak našla sam u knjizi Kathryn Hume *Fantastika i mimesis*, u kojoj autorica, negodujući što je učenje o mimesisu još od grčkih vremena u temelju europske estetike i tumačenja književnosti, kaže:

»(...) za oba ova filozofa (misli se na Aristotela i Platona, op. D. F.), književnost je bila mimetička, i zato su oni analizirali samo njene mimetičke sastavnice.«

I dalje:

»Sokratovo kuđenje himera i pegaza odvratilo je pozornost njegovih nasljednika s bogatstva fantastike u smislu književnog poriva. On je osim toga, skrenuo istraživanja i s odnosa fantastike i nesvjesnog, te time destimulirao sustavna istraživanja u tom smjeru sve do pojave psihoanalize. Danas, kad naše zanimanje zaokupljaju psihološka valjanost i umjetnička djelotvornost fantastike, moramo se trsiti da ispravimo svoju iskrivljenu percepciju te iznađemo nuždan kritički vokabular. S obzirom na to da se naša terminologija razvijala u smjeru zadovo-

ljavanja potreba teorije koja je polazila od mimetičkih pretpostavki, dosad su u književnosti lice imali samo mimetički elementi. Pa ipak, sad kad smo napokon počeli uočavati i priznavati fantastiku kao nevidljiva pratioca mimesisa, njezin oblik postaje sve uočljiviji.«¹

Na analizu fantastičnih, neobičnih i čudesnih bića u djelima starih Dubrovčana isto su me tako potaknula razmišljanja Rosemary Jackson, koja u knjizi *Fantasy – The Literature of Subversion* (Methuen 1981) kaže:

»Kritičari su fantastično ustrajno odbacivali kao napad ludila, iracionalnosti ili barbarstva, pa su ga stoga stalno suprotstavljali humanijoj i civiliziranijoj praksi 'realističke' književnosti. (...) Implicitno povezivanje s barbarskim i nehumanim odagnalo je fantastično na rub književne kulture.«²

Ista autorica u svojem radu o fantastici i fantastičnom kaže da moderniji kritički pristupi na fantastične tekstove gledaju kao na tekstove koji artikuliraju probleme vezane uz odnos jezika i *erosa*, uz »nesvjesno« formiranje predmeta pisanja, uz međugru imaginarnoga, simboličkoga i realnog, kao i uz neobuzdano zadiranje »fantastičnoga« u sve sudionike te međugre, te da fantastično zahtijeva mnogo dublje analize svojih psihoanalitičkih značajki. Takva njezina stajališta obrubila su smjer mojih analiza.³

II.

Od racionalizma i prosvjetiteljstva dominantan koncept logocentričnosti i racionalne strukture čovjekova bića bio je uzrokom zanemarivanju pojave neobičnih, čudnih i čudesnih, a opet ljudima bliskih bića, želeći ušutkati nerazumno, iracionalno, neshvatljivo. Pa dok je moderna fantastika dobivala svoje opise u nas⁴, dok su vile i vilenjaci, demoni i čudesna bića bili predmetom brojnih folklorističko-etnoloških propitivanja i istraživanja⁵, čudesni, nadnaravni, neobični i fantastični likovi koji se pojavljuju u djelima visoke, elitne ranonovovjekovne kulture ostali su zanemareni i po strani istraživačkoga interesa književne po-

vijesti, koja je bila sklonija realističkoj književnosti. To odgurivanje fantastičnoga, neobičnog i čudesnog na margine književne kulture može se tumačiti dvojako: ili nezainteresiranošću pozitivistički usmjerenih kritičara za takve pojave ili kao svojevrsna ideološka gesta: njome se nerazumno želi ušutkati od ruke te iste kulture. »Kao ‘umjetnost’ nerazumnog, baš kao i želje, fantastika je bila stalno ušutkivana (...) Pođemo li od racionalnoga, ‘monološkoga’ svijeta, onda se drukčijost ne može ni spoznati ni prikazati drukčije nego kao nešto strano, iracionalno, ‘ludo’ i ‘zlo’. Ona se ili posve odbacuje, ili polemički pobija, ili se pak asimilira u ‘smislenu’ narativnu strukturu, pa se iznova piše ili ispisuje kao romana ili bajka. To ‘drugo’, izraženo u čitavoj fantastici, kategorizirano je kao negativna crna zona – kao nešto zlo, demonsko, barbarsko sve dotle dok u njemu suvremena fantastika nije prepoznala ‘neviđeno’ svoje kulture.«⁶

III.

Citirana stajališta američkih autorica o izgonu drukčijega iz kritičkog razmišljanja o književnosti navela su me na pomisao da pokušam analizirati fenomen fantastičnoga, neobičnoga i čudesnoga u djelima razne žanrovske ustrojenosti nastalima u ranom novovjekovlju u Dubrovniku i opisati kakve je oblike i funkcije on poprimao i obnašao u književnim djelima, a isto tako i da pokušam odgovoriti na pitanje kakvu je ulogu ta pojava mogla imati u životu čovjeka u ranom novovjekovlju. Pritom ću se ograničiti na pojavu drukčijih, čovjeku sličnih, a opet od njega različitih bića. Takva analiza zanima me ne stoga da bih ustanovila provenijenciju vila i vilenjaka, »uzmnožnih« pastira, komičnih i čudovišnih satira i satirica, negromanata, mađioničara i mađionica u djelima elitne, visoke književnosti staroga Dubrovnika nego da opisujući ta bića pokušam ocrtati psihizme, posebice fantazme ugrađene u ta drukčija bića, opisati maštu i fantaziju, neosviješteno, podsvjesno, strahove a još više želje i snove ranonovovjekovnog čovjeka iz kojih su takva bića rođena i koji su ih inkorporirali u književne svjetove, te svjetonazore koji im stoje u pozadini.

Fenomeni fantastike i fantastičnoga, neobičnog, čudnog, čudesnog i natprirodnog s jedne su strane natpovijesni, gotovo univerzalni pojmovi, čiji se opseg najčešće određuje u opreci prema mimetičkom, zbiljskom, realističnom. Međutim, fenomenologija fantastičnoga, neobičnog i čudesnog ima i svoje povijesne uvjete pojavljivanja i prihvaćanja: neobično, čudesno i fantastično koje se pojavljuje u ranonovovjekovnim djelima različito je od srednjovjekovnoga čudesnog i fantastičnog, a isto tako i od fantastike kakva nastaje u romantici i traje sve do danas. Stoga je za analizu fantastičnoga koje se javlja u udaljenom prosudbenom materijalu važno da se respektiraju – koliko je to uopće moguće – različita iskustva koja razdvajaju udaljeni svijet pjesnika od svijeta iskustva današnjeg čitatelja. »Ako umjetnika i čitatelja razdvajaju vrijeme, jezik, religija, kultura i klasa, količina će zajedničke stvarnosti biti mala.«⁷ Stoga u analizi udaljenih pojava fantastičnoga, neobičnog i čudesnog nije dostatno odrediti samo povijesnopoetičku dimenziju fenomena nego je isto tako važno pokušati ocrtati granice i rubove onoga što bi se moglo nazvati konsenzualnom stvarnošću danog razdoblja kako bi se ono što predstavlja otklon moglo podvesti pod pojam fantastike. Jer, nema sumnje, drukčija bića ranonovovjekovne književnosti proizašla su iz viđenja i razumijevanja svijeta još nesputanoga zahtjevima racionaliteta i empirijskoga uvida kao samorazumljivim granicama mimetičkih književnih svjetova. S druge strane, drukčija bića ranoga novovjekovlja nisu proizvod individualne, subjektivne mašte nego su u visoku književnost ušla iz različitih slojeva kulturne tradicije, posebice popularne kulture, kao arhetipski, simbolični ili ritualizirani relikti davnih, najčešće pretkršćanskih vremena, sačuvani u kolektivnom pamćenju, u kolektivnoj mitologiji.

Svjesna kompleksnosti analize fenomena fantastičnoga u udaljenom razdoblju, teškoće njegovog definiranja iz vizure sadašnjosti, pokušat ću ocrtati samo ona bića koja su do danas sačuvala bar neka obilježja fantastičnih, neobičnih ili čudesnih bića i koja i suvremenog recipijenta dovode do čuđenja i svojevrsne nedoumice ili kolebanja u tome kakav im karakter i koji stupanj prirodnoga odnosno natprirodnog pridati.⁸

U omeđivanju fenomena fantastičnoga u ranom novovjekovlju priklonit ću se onom određenju fantastičnoga i neobičnog što ga daje K. Hume. Ona smatra da je književnost proizvod dviju pobuda: to su »mimesis, koju osjećamo kao želju da oponašamo, da opisujemo događaje, ljude, situacije i predmete tako uvjerljivo da drugi s nama mogu podijeliti naš doživljaj; te fantazija, koja je želja da se promi-

jene datosti i izmijeni stvarnost – iz dosade, zbog razigranosti, vizionarstva, zbog čežnje za nečim što nedostaje (...)»⁹. Smatrajući da se djela ne mogu strogo svrstati u fantastična ili mimetička, nego da postoji mnogo žanrova i oblika, od kojih svaki posjeduje karakterističnu smjesu ili spektar smjesa tih dviju pobuda, smatrajući da u brojnim djelima europske književnosti postoje elementi fantastičnoga koji se prepleću s mimetičkim te da se fantastika ne može smatrati nečim perifernim u odnosu na matičnu mimetičku književnost, autorica daje ovakvu radnu definiciju fantastike: »Fantastika je svaki otklon od konsenzualne stvarnosti, autohtoni poriv književnosti koji se iskazuje u bezbroj varijacija, od monstruma do metafore. Ona obuhvaća kršenje onoga što smatramo fizičkim činjenicama (...)»¹⁰ Dalje K. Hume kaže: »Moglo bi izgledati kao da želim ustvrditi da je sva književnost fantastika (...), što nije istina. Ja samo velim da u najvećem dijelu književnosti nailazimo na fantastične elemente, čak i kad u njoj nalazimo i *mimesis*.«¹¹

IV.

Žanrovski različitim djelima dubrovačke ranonovovjekovne književnosti kreću se ljudi, bolje reći bića drukčija od običnih, iskustvu poznatih i prepoznatljivih bića ili pak bića čija egzistencija posjeduje svojevrsnu ekstravagantnost, otklon od uobičajenoga i prosječnog. Šeću u renesansnim i baroknim djelima razne proročice, vračare, mađioničarke, satiri i satirice, vile, vilenjaci i vilenice, uz množni pastiri, pakleni i demonski dusi, hodočasnici sa životinjskim dijelovima tijela, negromanti i razne druge čovjekolike spodobе, a opet od običnih ljudi različite, sudjelujući u zapletima i raspletima, zaustavljajući radnju, okrećući je u drugom smjeru, suprotstavljajući se ili pomažući zbiljskim, mimetičkim ljudima te na taj način svjetove književnih djela čine maštovitijima, neobičnijima, kompleksnijima, dijalogičnijima, bogatijima različitim smislovima. S jedne strane obilježena su ta drukčija bića više ili manje ljudskim svojstvima, fizički su nalik čovjeku, ali isto su tako nositelji i mnogi drugih, izvanljudskih osobina kako u psihičkom tako i u fizičkom obliku. S druge strane, sva takva bića poznata su iz dubljih slojeva tradicije, često pretkršćanske, a nisu proizvod mašte pojedinca.

Navest ću samo najpoznatije primjere takvih drukčijih bića u književnosti staroga Dubrovnika.

Lik koji osporava književnost kao mimetičku djelatnost te dekonstruira ideju o čovjeku kao harmoničnu biću zacijelo je Vetranovićev lik Piligrina iz istoimenoga djela, a njemu se pridružuju i brojni drugi neobični i fantastični likovi epa. Sam Piligrin napola je čovjek, a napola sklopljen od dijelova raznih životinja (magareće uši, sovlje oči, veprovi zubi, a k tome još i ružna grba). Životinjsko i nakaradno obličje Piligrinova lika u stručnoj se literaturi objašnjavalo kršćanskoetičkom simbolizacijom grijeha.¹² U spjevu nalazimo i čovjekolikoga majmuna, mojemuću, krilatog čovjeka, blavora koji govori, neidentificiranu osobu koja misli pretvara u proso, medvjeda koji se valja po zemlji, krilate mrave; tu je i krasna djevojka koja je postala od ovce, a poslije se pretvara u zmiju s bisernom krunom na glavi. U jednoj epizodi gavran se pretvara u papigu, a papagao u striježića. U šumi na putu Piligrin susreće lavove, vukove, lisice, kune, grifune, harpije, ognjene zmajeve, troglave i ine zmije, centaure, satire, bivola, basiliska, himere i druge životnje, poluljude i poluživotinje, a njima upravlja djevojka sa zlatnim štapom, čiji je donji dio tijela zmajovski. Odmah zatim ta djevojka pretvori se u zmaja ognjenoga, a njezin zlatni štap postane zmija te one skupa poletješe u zrak. U začaranu jezeru Piligrin zatječe utvu zlatokrilu, a tu je i čuvarica jezera koja ga veže zlatnim pasom; pokraj jezera nalaze se Dijanini dvori koje čuvaju dva lava, a u njima nimfe i vile igraju i pjevaju. Pojavljuje se u epu i satir koji žudi za vilom, ali vilu Dijana pretvori u mramor. Javlja se tu i neka čudna zvijer koja ima glavu djevojke, rep kune, a nije veća od vidre. Ta životinja-čovjek dovodi Piligrina u šumu gdje su ljudi od ljubavi pretvoreni u zvijeri. Ispostavi se da je djevojka Tirena, koju je Jupiter zbog neuzvrćene ljubavi iz osвете pretvorio u zvijer. Inače, sve te neobične životinje ili poluljudi posjeduju sposobnost ljudskoga govora.

I u Vetranovićevoj *Pjesanci Eolu* javlja se trup ružan, grdo ba nakazna. I govornica Vetranovićevih političkih satira, Orlača riđanka, sazdana od blata i kala, vlaška sibila, posjeduje obilježja neobičnoga i čudesnog bića; vjerojatno zbog svoga neobičnog izgleda i proročkih sposobnosti ima ovlasti prekoračiti granice nametnute autorovu glasu te satirički izricati politička uvjerenja. Bez obzira na to shvatimo li neobična bića u Vetranovića kao prepoznatljive alegorije ili kao simboličke topose preuzete iz bogatoga kataloga književne tradicije, svojom bogatom metamorfoznošću i bujnom maštovitošću ta se bića doživljuju i kao izraz

svojevrsnih fantazmi, želja, a još više strahova i represija koji su obilježili svijest odnosno podsvijest ranonovovjekovnoga čovjeka.

Šeću književnim djelima starih Dubrovčana razni negromanti koji pripovijedaju svoja neobična iskustva i fantastične priče i izražavaju svoja kozmogonijska stajališta; od takvih je napoznatiji negromant Dugi Nos iz Držićeva *Dunda Maroja*. On kaže:

»Ma prije neg vam što od moje negromancije ukažem, hoću vam odkrit jedan sekret koji dosle od ovizijeh strana nijedan čovjek ni mudar ni triš mudar nije znao, od šta se su skule od mudraca vazda veoma čudila i veoma napastovale, – sekret dostojan da ga vi znate, plemeniti i vrijedni Dubrovčani. Znae er kad se, jes tri godine, od vas odijelih, ončas se uputih put Indija Velicijeh, gdje osli, čaplje, žabe i mojemuni jezikom govore. Otole obrnuh put Malijeh Indija, gdje pigmaleoni, čovuljici mali, s ždralovi boj biju. Otole otegnuh noga k Novijem Indijami, gdje vele da se psi kobasami vežu, i da se od zlata balotami na cunje igra, gdje od žaba kant u scjeni biješe kako među nami od slavica. U Stare Indije otole htjeh naprijeda proć, ma mi bi rečeno er se već naprijeda ne more proć. Rekoše mi da su tamo Star Indije, i da u Stare Indije nitko ne more poć, govoreći: ‘Upriječilo se je ledeno more, koje se ne more brodit, i vrlo vječna zima, koja galatinu od živijeh ljudi čini’, a s drugu stranu veljahu da gorušte sunce i paljevito ljeto dan bez noći ne da ne tačam živu čovjeku pristupit, ma zemlji od vrućine plod plodit. I rekoše mi: ‘Po negromanciji samo u te strane može se proć’. Kako ja to čuh, otvorih moja libra od negromancije, – što ćete ino? U hip, u čas ugledah se u Indijah Starijeh!«

I dalje:

»I za rijet vam sve što sam vidio, i da me bolje razumijete, vidjeh u tjezijeh stranah, u jednomu zgradu veliku, visoku i vele urešenu, jedna pisama i od kamena čovuljica, vele učinjeno, obraza od mojemuče, od papagala, od žvirata, od barbaćepa; ljudi s nogami od čaplje, stasa od žabe, tamaše, izješe, glumci, feci od ljuckoga naroda. Upitah koji su ovo obrazi, što li hoće tolika gruboća, tolik nesmirna od lica čovječanskih rijet. Rekoše mi da negromanti u stara brjemena, kako to bud’ ja, po negromanciji dohodeći u njih strane i donoseći diverse trgovine za otuda zlato odnosit, er se u rijekah tamo veliko zlato nahodi, donošahu među ine žvirata, čovuljica, barbaćepa od drva, obraza od papagala, od mojemuča, od žaba, oslastijeh, koznijeh i na svaki način. (...). Negromanti, za lakomos od zlata, daše duh žviratom, barbaćepom, čovuljicom, obrazom od papagala, od mojemuča, od

žaba, oslastijeh, kozjijem i od tezijeh načina. Ti ljudici, kako imaše duh, počeše hodit, govorit i smiješnice činit po taki način, er se nigdje gozba ni pir ne činjaše gdje oni ne bi dozvani bili. Mislite je li smiješna stvar bila gledat te obraze u to prvo brijeme gdje tamaše!«

»I, za dovršit besjedu, ovi obrazi od papagala, od mojemuča, od žaba, žvirati, barbačepi i s kože udreni i, za u kraće rijet, ljudi nahvao, počeše se plodit i miješat s ženami nazbilj po taki način, er se ljudi nahvao toliko počeše umnažat, er poče veće broja bit od ljudi nahvao neg ljudi nazbilj. I ti ljudi nahvao od ruke im ide učinit jednu konjuru, da iz gospoctva izagnu ljudi nazbilj. Ljudi nazbilj to uzaznavši skočiše, uzeše oružje, izagnaše sve te ljude nahvao i ne ktješe da jedan cigloviti za lijek u tjezijeh stranah ostane.«

»Ljudi nahvao, zajedno s negromanti, priđoše u ove naše strane, i to prokleso sjeme, – čovuljici, žvirati, barbačepi, obrazi od papagala, od mojemuča, od žaba, oslasti i s kože udareni, ljudi nahvao – useliše se u ovi naš svijet u brijeme kad umrije blagi, tihi, razumni, dobri starac Saturno, u zlatno vrijeme kad ljudi bez zlobe bijehu. I po Saturnu manje razumni kraljevi primiše ljudi nahvao, i smiješaše se među dobre i razumne i lijepe. Tako čovuljici, žvirati, barbačepi, obrazi od papagala, od mojemuča, od žaba, oslasti i s kože udreni naplodiše to gadljivo sjeme: nastava veće ljudi nahvao neg ljudi nazbilj.«¹³

Ne ulazeći u pitanja tajnih i šifriranih značenja negromantovih riječi, ne želeći ponavljati brojne pokušaje tumačenja skrovitih smislova negromantovih riječi, u ovom kontekstu kao zanimljivo postavlja se pitanje kako su negromanta i njegove priče o čudnim, neobičnim i fantastičnim ljudima mogli tumačiti i razumjeti njegovi dubrovački suvremenici. Jesu li lik negromanta akceptirali samo kao jednu od negromantskih figura poznatu iz karnevalskih, pokladnih svečanosti, u kojima je sve bilo dopušteno i kada je vladala sloboda, jesu li se pitali o značenju maske dugog nosa, jesu li negromantove riječi shvaćali kao simbole triju omiljenih pokladnih tema: hrane, spolnosti i nasilja? Jesu li drukčija bića iz Negromantove priče doživljavali kao fantastičnu i izmaštanu ludost u kojoj ima zrnce istine ili kao ludost koja razara i obeščaćuje čovjekovo dostojanstvo? Jesu li Negromantove riječi prihvaćane kao u pokladno vrijeme dopuštena verbalna agresija na račun nesavršenosti čovjekove prirode, a istodobno i kritika vlasti? Jesu li njegove priče fantastične vizije obrnutoga, naglavce izokrenutog svijeta, omiljene teme u

narodnoj, popularnoj kulturi predindustrijske Europe? Jesu li neobične i začudne slike ljudi-životinja izraz slike pokladne povorke u kojoj je položaj čovjeka i životinje bio izokrenut? Odgovor na pitanje kako su Dubrovčani doživljavali te slike čovjeka-životinje i priče o njima mogao bi nam dati P. Burke: »Što znači taj niz slika? Nema jednoznačna odgovora na to pitanje. Značenja su višestruka, drukčija različitim ljudima, a možda i ambivalentna, pa istoj osobi mogu značiti različite stvari. Lako je dokumentirati shvaćanja viših klasa kojima su te slike značile kaos, nered, rasipanje. Protivnici mijena u ranom razdoblju moderne Evrope često ih doslovce označavaju kao 'subverzivne', kao pokušaj da se svijet izokrene. Smatraju da je postojeći poredak prirodan i da je svaka alternativa tom poretku naprosto nered. (...) Mnogo je manje jasno je li običan puk smatrao izokrenuti svijet nečim lošim. (...) Ukratko, poklade bijahu vrijeme institucionaliziranoga nereda, spleta običaja obrata. Nije čudno što su ih suvremenici nazivali 'ludim' danima, dobom u kojoj Ludost caruje. Pravila kulture privremeno su obustavljena; trebalo je slijediti uzore divljeg čovjeka, lude, i 'Mesopusta' koji predstavlja Prirodu, ili prema Freudu *Id.*«¹⁴

Neobičnost i čudesnost Negromantova lika i njegovih priča o fantastičnim ljudima-životinjama ne mogu se označiti kao individualizirani proizvodi mašte i fantastike. Kao i Vetranovićeva neobična bića, i Držićevi su fantastični i čudesni likovi zacijelo oblikovani u oslonu na tradiciju narodne, popularne karnevalske kulture te su ih gledatelji mogli smjestiti u svoje iskustvo. No, drugo je pitanje u kojoj je mjeri Držić i Negromanta i njegove priče o neobičnim bićima preoblikovao, iznova izmaštao i u njih usadio nove, kako stručna literatura najčešće tumači, subverzivne smislove. A slično je i s Vetranovićevim neobičnim i fantastičnim bićima. Upravo to bogatstvo mašte kao i višestruki smislovi što ih nose bića u jednoga i drugog autora govori nam da nije riječ samo o kolektivnim nego i o individualnim pjesničkim fantazmama.

I u drugim Držićevim komedijama i pastoralama javljaju se neobična, začudna i nadnaravna bića.

U *Noveli od Stanca* pojavljuje se vila koja navodno posjeduje natprirodna svojstva – ona bakanjem može pretvoriti Stanca u mladića izgovarajući neke čarobne riječi. No, budući da je vila ustvari maškara i budući da je otpočetak jasno da je riječ o šali, igri, čini se da ovim likom i postupkom bakanja i vraćanja Držić ustvari parodira i karikira taj pučki običaj i vjerovanje, a opet mu daje određenu moć

– barem iz vizure naivnoga Stanca. Prepletanjem realnoga i fantastičnog, pučkog i elitnog, podržavanjem popularnog i njegovim ludičkim osporavanjem u *Noveli od Stanca* proizvode se dvostruki smislovi.

U komediji *Tripče de Utoľče* neobično i fantastično biće pojavljuje se u liku vračare Jeđupke koja nudi nesretnom Tripčetu da ga izbavi od dva zla: od fizičke mane od koje pate svi Kotorani te da mu pomoću nekog korijenja obuzda mladu i temperamentnu ženu Mandu tako da zaboravi druge i ljubi samo Tripčeta. Lik vračare i njezine nadnaravne moći nisu samo izvor smiješnoga i komičnog nego oni oblikuju i seksualne fantazme ranonovovjekovnog čovjeka.

U prologu *Džuhe Kerpete* Kerpeta se izdaje za negromanta govoreći da ide »al fonte di Elicona, na studenac, na vodu gdje Apolo deventa profeta. A to za naučit indivinat i da deventam profeta za moć ugonenut tri stvari«¹⁵. Iako je to djelo sačuvano samo u fragmentima, očito je lik Džuha Kerpete oblikovan kao čudesno i neobično biće. Kada nepoznati lik pita Džuhu Kerpetu odakle je, on mu odvrća: »Odkud se papagali donose«, što upućuje na to da je iz dalekih, egzotičnih krajeva, odakle su i negromanti, odakle je i Dugi Nos.

I samu riječ *fantastika*, i to kao pridjev, uporabit će Marin Držić, i to u ironičnom smislu, povezujući tu riječ s »maškaratom«, scenskom iluzijom. Satir u prologu *Skupu* kaže:

»Njarnasi, kako znate, večeras festižaju. Oh, vi se nasmijejaste kad uspomenuh Njarnase. Istinom, njeka je fantastika riječ Njarnas: kad čuje naša kučka ovo ime, bježi kako od bata! Ma ime od Njarnasa ima u sebi moć: 'njar' hoće rijet 'sto, pristolje, gospoctvo', 'nasi' – 'nase'. Svak s strane, sve kompanjije! Njarnasi su glave od svijeh kompanjija; Njarnase je večeras tokalo da učine maškaratu.«¹⁶

Dalje u prologu satir-Stijepo govori o moći scenske iluzije, o sebi kao divljem satiru dok vlasteli laska »vaša pitomos, vaša dobrot«, a govoreći o Njarnas-gradu, aludira na Dubrovnik. Kaže on:

»A vam, vlastele, velim kako satir od gora zelenijeh, čovjek divji: nu ako što ne bude na vaš način večeras, što se ima, to se dava. A tko sve dava, vele dava, tko srca dava, svega sebe dava. Vaša pitomos namjeri divjači našoj, vaša dobrot primi našu dobru volju. I tko bi ktio znat što ću ja satir u ovoj komediji rijet, ja sam starcu u gori kameni tezoro objavio; i tko hoće znat koji je ovo grad koji se ovdi vidi, ovo je Njarnas grad. Njarnasi ga su zidali, Njarnasi ga gospoduju, Njarnasi

mu su i zakone dale. U ovomu se gradu ide u kapah, u plaštijeh; u ovomu je gradu svaka liberta.«¹⁷

Satiru, divljem, neobičnom biću, namijenio je Držić ulogu onoga koji aluzijama i dvostrukim smislovima razotkriva istinu o Gradu. I ovdje je lik satira – kao što je to u *Dundu Maroju* negromant Dugi Nos – ovlašten, i ovdje si je neobično i fantastično biće prisvojilo moć i ovlast da govori u ime depriviranoga pučanskog autora. Zašto Držić vlastita stajališta nije povjerio likovima koji su mimetički, realistički? Je li riječ o svjesnoj i dobro prikrivenoj autocenzuri? Naime, iako su neki realistički likovi – primjerice Pomet ili Dživo iz *Skupa* – proglašavani kao *porte-parole* autorovih stajališta, čini se da je dubrovački komediograf replike o najosjetljivijim društvenim i političkim problemima Grada povjerio upravo neobičnim, čudesnim i fantastičnim bićima jer je iza takvih bića, možda, lakše mogao sakriti vlastiti glas, vlastiti identitet.

Osim neobičnih, fantastičnih bića, Držića zaokupljaju i likovi koji su doduše čovjekoliki, ali njihova je ljudska priroda izložena preispitivanju jer je ustvari animalna.

Tako će Dživo iz *Skupa* o ljudima reći: »Moj Bože, čudan ti je animao čovjek.« A u *Dundu Maroju* Tripče stalno uspoređuje ljudsku i životinjsku prirodu. U III. činu on ovako govori o čovjekovoj prirodi:

»Reče se: tko je bjestija, bjestija će i umrijet, a sve što se od mačke rodi, sve miše lovi, i sve što lisice leže, sve liha; a što hrtica koti, sve zeca tjera; a zmijske što rađaju, sve to prokletu sjeme jadom meće. Hoće riet da ljudi – *son stato a scola, non parlo miga a caso* – velim, hoće rijet da ljudi partičipaju, *misser mio*, od ovizijeh bjestija. Lav ima srce i zec *ar contradio*; pas vjeran – lisica liha; prasac u gnusoći – armilin u čistoći; vuk grabi – ovčica s mirom stoji; osao trom – konj brz; ljudi njeki od rampine – njeki daju; njeki osli – njeki *la gentilezza di questo mondo*, njeki crnilom među kao i hobotnica, a njeki čisti u jeziku, čisti u misleh; njeki '*Or misser mio, or misser mio*', šaren kako i zmijske, vlači se tiho kako i zmijske; čovjek je u formu, zmijske je u pratiku; grij zmijske, da te uije; pratika' š njim, da te otruje. *Omo coperto di lupo cerviero, intrinsecus autem sunt lupi rapaces; a fructibus eorum cognoscuntur*. Sve što se od pelicara rodi, šije peli; a sve što se od mlinara rodi, sve muku krade.«¹⁸

Za razliku od životinjske čudovišnosti koja u *Piligrinu*, najvjerojatnije, simbolizira moralno-etičke sadržaje epa, u Držića je animalno portretiranje čovjeka

rezultat humanističke karakterizacije čovjeka: prema F. Čali, na taj način Držić varira humanističku temu o čovjekovoj »feritas«, zvjerskom stanju, koje neki ljudi nikada ne uspiju prevladati i dosegnuti ljudskost ili pak »divinitas«, a koje faze prema renesansnom nazoru prolazi čovjek od stanja divljaštva do božanske naravi, od čovjeka-zvijeri do čovjeka-boga, prema učenju Pontana, Erazma i drugih humanista.¹⁹

Držićevo opisivanje i karakteriziranje animalnosti čovjekova bića svjedoči o tome da je za dubrovačkoga komediografa granica među živim bićima bila vrlo fluidna: za njega zbiljski ljudi, životinjska stvorenja, kao ni nestvarna, neobična i fantastična bića na nekoj imaginarnoj ljestvici postojanja nisu strogo odijeljena i razgraničena nego se njihove egzistencije preklapaju i prepleću.²⁰ Budući da je tome tako, za Držića i ne postoji stroga granica između ljudskoga i neljudskog: i ljudska i drukčija bića imaju za njega isti realitet, istu zazbiljnost, isti stupanj egzistencije, iako ne identične etičke kvalitete.

I u nekim drugim renesansnim pastoralama i komedijama ima mnogo fantastičnih i neobičnih likova i epizoda, posebice scena vraćanja, bakanja i gatanja, što se u stručnoj literaturi tumači vezom tih žanrova s folklorom i s popularnom kulturom.²¹ U brojnim, najčešće pastoralnim, idiličnim djelima zatječemo raznovrsne satire i satirice smiješnih fizionomija i samodopadnih naravi, koje doživljujemo kao svojevrzne alegorije ili simbole tjelesnosti, karnalne biti čovjeka, ali i kao vesele, nasmiješene, ludičke figure koje nas na trenutak odvajaju od nostalgичne ozbiljnosti pastoralnih književnih svjetova; prolaze u tim idilama raskošne i prelijepo vile koje govore o potrebi svakoga pojedinca za ljepotom i srećom, kao i o tome da se čežnje mogu ispuniti; šeću u tim djelima i zli vilenjaci i vilenice, koji izazivaju naše djetinje strahove i jezu; zatječemo tu idealizirane, uzmnožne pastire koji se zaljubljuju u nadnaravne vile djelujući na naše snove i maštanja; jednom riječju, književni su svjetovi starih Dubrovčana nastanjeni bićima koja nas uvode u svijet fantastičnoga i nadnaravnoga ili graniče s njim, a mi njihovu egzistenciju prihvaćamo kao neupitnu i zbiljsku budući da ta bića gotovo nikada nisu obilježena nekim signalom fikcionalnosti.²²

Vračare-vještice i prizore gatanja i bakanja unio je u dvije kratke drame Nalješković: u prologu *I. komedije*, pastoralnih obilježja, najavljuje se da će se pojaviti »starica, štono se u vlasijeh opći zvat vještica«, koja će jednom junaku drame, kada dozna za uzrok njegove patnje, pomoći ljekarijama. Ona je vračara,

ali i vještica, dakle posjeduje nadnaravne moći. I u *Komediju VI*. Nalješković je uveo vračaru – travaricu Mariju hondrčicu, koja otkriva da se bolesna gospođa »stravila« ili da se po njoj »razbila ... rabija«.

I u Sasinovoj *Filidi* javlja se vračara – stara i iskusna Jelača, koja će zaljubljenoga osloboditi ljubavne patnje spasonosnim i ljekovitim korijenjem.

I u manje poznatim djelima javljaju se takva neobična, fantastična ili nadnaravna bića, primjerice u *Jeđupki* Horacija Mažibradića. Njegova Jeđupka imenom Znahorica dobra je poznavateljica pučkih ljekarija i vradžbina kojima skida uroke i pomaže u liječenju različitih boleština. No, ona posjeduje i mnoge nadnaravne moći, a tajne ovoga i onoga svijeta naučila je od starice »zoroljube« Zlatoglave: poznaje ona moć vode i raznih trava, poznaje tajne sunca, mjeseca i zvijezda; starica joj je pokazala na sedam nebesa sedam svjetlosti, a na osmom nebu dvanaest biljega, naučila je govoru zvijeri, putu ptica, vjetra i ljute zmije. Kada je starica umrla, Znahorica je odlučila dvoriti gospoje i svakomu biti blaga, a ponajviše želi služiti ubogima. Ona zna što drugi misle i što im je na pameti jer njezino znanje: »od vašega naprijed leti, / pamet hitra / brža 'e od vitra. // Znam u paklu što se tvori, / u sve četra strane svieta, / i na osmom nebu gori, / više pamet ma ne uzlieta«.

A hvali se Znahorica ovim sposobnostima:

Nu skrovnijeh znam kreposti
još, kim mogu učiniti
od gruboća svih lieposti,
dan da stamni, noć da sviti,
sunce gdi je,
da ne grije.

Mogu od leda oganj stvorit',
i bez ognja plam da gori,
i u pogled goru oborit',
vrh da 'e doli a dno gori,
da dub svene
i u čas zene.

Da sred zime klasiem žita
sva se polja zarumene,
da zeleni ni'e sred lita,
a da zima ljetom zene,
da mu 'e voće
kad tko hoće.

Umiem stućit' u ponoći
četv vjetra stok da obore,
i da opet bude doći
na svo'e mjesto sve pri' zore
i što nije
sve da 'e prije.

Mogu razbit' grom u oblaku,
svedrit' nebo, smutit' more,
natrag vratiti rieku svaku,
polja uzdvignut', sravnit' gore
i gdi je propas,
da ni'e u čas.

Umiem s gradom grad zamesti,
selo s selom da se izkolje,
i opeta mojom sviesti
sve obratit' na njih bolje,
da su u želji
prijatelji.

Jeđupka, 181-216²³

Utjecaj pučkih vjerovanja, gatanja, kao i raznih kozmogonijskih pretkršćanskih predaja što su se naslojile u popularnoj kulturi u oblikovanju je Mažibradićeve *Jeđupke* očit. U samom tekstu ne postoje signali koji bi recipijenta upozoravali na nevjerovatnost i nadnaravnost Jeđupkina lika. Ona je prikazana kao realno i vjerojatno biće.

U baroknim djelima različite žanrovske strukture neobična, fantastična i nadnaravna bića još su češća.

Primjerice, u *Osmanu* je Mustafina majka prikazana kao vještica, a u njezinu opisu razabiru se elementi fantastike preuzeti iz folklornih bajki i predaja²⁴, kao i ostaci pretkršćanskih kozmogonija. Poslije opisa njezina čaranja – noću, raspuštene kose, napravila je oko sebe krug – i zazivanja paklenih duhova, pripovjedač ovako o njoj pripovijeda:

Glas je da ona od djetinje
mliječne puti pomas kuha
i na ovnu priko sinje
noći leti vragoduha,
na kom jaše sveđ bez straha
k planinskomu vilozmaju,
gdi vještice podno oraha
na gozbe se strašne staju.
Riječ je da prije čarajući
glad ti u vojsku posla iz pakla,
ki ti veće neg mogući
mač poljačkih vitez zakla.
Vilenika roditelja,
vješticu joj mater glase,
na granicah od Rdelja
u Ugrovlasijeh rodila se.
Od njih na zao put se stavi
i na djela strašna i kleta,
da bio mjesec okrvavi,
žarkom suncu svjetlos smeta.
Crni vedrinu od nebesa,
sitne zvijezde zgar priteže;
more smuća, zemlju stresa,
povjetarce vihrim žeže.
Zgrade ori, njive hara
trijeskom, gradom, zlom godinom;

priobraža se i pritvara
pticom, zvirim, dubom, stinom.
Osman, 2. pjev., 149-176²⁵

A u 13. pjevanju, koje se događa u paklu, oslikana su nadnaravna i fantastična paklena bića za koje pripovjedač izriječkom kaže da su poluljudi-poluživotinje:

U nekijeh su praščja rila,
vučju čeljus tko razglaba,
a ko gubice ima i krila
od biljaka i od žaba.
Ljudi s glavam crnijeh pasa,
žene od zmija kijem su kose,
bivoli odprijed ki do pasa
čovječanske slike nose;
kučke u kih je žensko lice,
psi troglavi, zmaji hudi,
poluribe – poluptice,
poluzvijeri – poluljudi;
srde, nakazni i nemani,
i sve što igda ukaza se
vrla i grda u koj strani
u paklenom vijeću sta se.
Osman, 13. pjev., 57-72

A sam Lucifer – pripovjedač ga naziva »strašnodržac« – oslikan je kao fantastično biće, u čijem je oblikovanju uvelike sudjelovala ideja ružnoga, strašnog i jezovitog. Neobičan i rijedak leksik uvelike je potpomogao ovaj opis (*čeljupina*, *čapet*, *opšešarati*, *dračan*, *granaf*, *rašepaćati* itd.):

Strši glava naježena,
trepte zmajska krila o pleću,
runjave uši do ramena
prostiru se i klepeću.

Iz kosijera slike grube
nos nezgromni na kljun pada;
čeljupine jazne trube,
zamršena visi brada.

Kosmurat je kip i uplesan,
tmasta iz oči munja udara;
jedan velik hrek neotesan
čapeti oštrom opšešara.

Na krvave kuda kaplje
dračnijem bičim u tle lupa:
s nokti od orla, granfi od čaplje
rašepača mješte stupa.

Ispod čela vitoroga
razrok pogled krivo izbeči
i, usne grizuć s ijeda mnoga,
u nesvijesne prasnu riječi.

Osman, 13. pjev., 89-108

Paklene sile u epu imaju brojne funkcije: retardiraju radnju, suprotstavljajući se ideologiji i svjetonazoru koji ep zagovara, ostvaruju baroku drage meraviljone segmente djela, djeluju začudno na recipijenta i slično. I u *Dubrovniku ponovljenom* J. Palmotića Dionorića te u *Svetom Ivanu biskupu trogirskom* Petra Kanavelića paklene sile imaju sličnu funkciju.

U paklene duhove i njihove intrige vođene protiv sretnoga ishoda epske radnje u *Osmanu* ili drugim baroknim epovima nitko ne sumnja. Ta bića doživljujemo slično kao što doživljujemo bića religiozne fantastike ili kao fantastična bića u bajkama. Za sva ta bića mogli bismo reći da pripadaju fantazijama koje teže čudesnom te da kao takve »(...) spadaju u one koje su se tolerirale i bile široko društveno rasijane. Stvaranje sekundarnih svjetova u vjerskim mitovima, vilinskim pričama, znanstvenoj fantastici služi se 'legaliziranim' metodama – religijom, magijom, znanošću – uspostavljanja drugih svjetova, svjetova koji su *kompensacijski*, koji ispunjavaju prazninu, kompenziraju zabrinutost zbog aktualnosti koja je izneređena i nedostatna. Te fantazije *transcendiraju* tu aktualnost. Njihov romantični temelj upućuje na to da je svemir, u krajnjem izvodu, samoupravljivi

mehanizam u kojem će na kraju prevladati dobro, stabilnost i red. Tako one stabiliziraju društveni poredak jer smanjuju na najmanju moguću mjeru potrebu za ljudskim upletanjem u taj dobrohotno složeni svemirski mehanizam.«²⁶

I dramski korpus hrvatske barokne književnosti nastanjen je brojnim neobičnim, čudesnim, nadnaravnim i fantastičnim bićima.

U Gundulićevoj *Dubravki*, osim Grdana, koji se ne pojavljuje na sceni nego se o njemu samo priča, ali zacijelo je nakazan i ružan²⁷, pojavljuje se i satir Divjak koji, svjestan svoje drukčijosti, ovako govori o sebi:

Satirić sam čudno pristô,
stvari u mene grube nije,
a u jezero bistro i čisto
ogledah se maloprije.

U napravi nije môj varka,
najljepši sam od mê vrste:
zračna obličja, čela žarka,
jake kosti, puti čvrste.

Dva roščića ki me krune
umjesto su mi od rudeža,
a po koži oštre vune
od hrabrenstva obilježja.

U mom srcu nije straha,
mâ su oružja ruke gole;
tijekom stižem srne plahe,
snagom rvem lave ohole.

Dubravka, činjenje, prvo, skazanje šesto²⁸

Čitatelj ili gledatelj Gundulićeve *Dubravke* ni u jednom trenutku ne sumnja da je zbiljnost satira Divjaka drukčije naravi od zbiljnosti Miljenka, *Dubravke* ili čak staroga Ribara iz Mletačke Dalmacije, ni u jednom trenutku ne doživljava taj lik kao biće koje ima drukčiji status realističnosti od ostalih likova u pastorali.

Za razliku od Držića, Gundulić se nadnaravnim bićima koristi kao alegorijama, i to dvostruko: s jedne strane ona su alegorije čovjekove dvojnosti, podijeljenosti na tjelesno i duhovno, a s druge, ona su i simboli socijalne stratifikacije društva.

Pa dok Držić neobičnim i fantastičnim bićima oslikava manjkavosti i nedostatnosti čovjekova karaktera, Gundulić u fantastična i neobična bića ugrađuje određene moralno-etičke i društveno-političke ideje i željene projekcije o čovjekovu biću i ustrojstvu društva.

U Palmotićeveu *Pavlimiru* vilenik Tmor i vilenica Snježnica svojim nadnaravnim moćima, a po naredbi kralja Strmogora, nastoje spriječiti Pavlimira da osnuje Grad. Oblikovani na elementima folklorne predaje, u drami su ti likovi poprimili oblike kršćanskoga svjetonazora: kao paklene, zle sile suprotstavljaju se nebeskoj volji, čiji je eksponent Pavlimir i njegova želja da osnuje Grad. Pavlimir naime po volji neba mora osnovati grad kako bi se u njemu učvrstila i cvala kršćanska vjera.

I u *Alčini* se zatječu različita neobična, nadnaravna i fantastična bića: vilenica Melisa, vila mađionica Alčina i sirene, a i vitezovi preobraženi u životinjsko obličje, slično kao što je to bio i ubogi Piligrin. Njihova uloga u dramskoj radnji istovjetna je ulozi što je imaju i zbiljski, realistični likovi.

Za sve takve nadnaravne i fantastične likove ranonovovjekovne književnosti mogli bismo postaviti isto pitanje: ima li Sjevernica vilenica, kraljica od sjevera, niži stupanj zazbiljnosti od Krunoslava, kralja »od Epidavra«, ili od sinova kralja srpskoga, ugarskoga i bohemskoga u *Captislavi*? Ili, kako su gledatelji doživljavali skup »manjaka« ili »pigmea« u istoj drami? Kako su se doživljavali Vilozmaj, vilenik i Sjevernica, kraljica od nove zemlje u *Bisernici*? Kako su kao *dramatis personae* funkcionirale sirene ili pak »nakazi paklene« u *Armidi*? Kako sama Armida? Koji se stupanj nemimetičnosti može pridati Sibili proročici, Karontu, skupu od »duha paklenijeh« i »skupu od duha blaženijeh« u *Došastju od Enee k Ankizu*? Kakvo je simboličko i estetsko značenje figure Polifema kiklopa u lirsko-epsko-dramskom tekstu *Ači i Galatea* Džore Palmotića?²⁹ Moramo li svim tim likovima odreći status zazbiljnosti, jesu li oni fantastična i nadnaravna, čudna ili čudesna bića? Jesu li njihove funkcije eskapističke? Uvode li nas u nove svjetove? Ili pak, podupiru li i štite ti likovi postojeći poredak i dominantnu ideologiju predstavljenoga svijeta djela ili u njemu djeluju subverzivno? Jesu li ti likovi proizvod individualne mašte ili su došli iz dubokih slojeva različitih tradicija, od onih pretkršćanskih, kozmogonijskih, barbarskih, antičkih ili do folklorno-magijskih? Da je ranonovovjekovna fantastika jednim dijelom djelovala stabilizirajuće u odnosu na društveni poredak, nema nikakve sumnje. Uloga paklenih sila u baroknim

epovima nedvojbeno je bila takva da je omogućivala transcendiranje ljudske sudbine, bijeg od odgovornosti i aktivnog sudjelovanja u povijesnim procesima kao što su zle sile u *Pavlimiru* otvorile vrata ideološkom i političkom eskapizmu. U navedenim književnim svjetovima pojava neobičnoga i čudesnog nema subverzivnu funkciju. No, u nekim djelima dubrovačke ranonovovjekovne književnosti pojava fantastičnih bića može se odčitati i kao subverzivna djelatnost. Primjerice, kako je stručna literatura pokazala, prolog Dugoga Nosa pokazuje težnju bijega iz zbilje u neke daleke, fantastične i utopijske svjetove.

Tako je na sva postavljena pitanja o ulozi fantastičnih, neobičnih i čudesnih bića teško odgovoriti jednoznačno. Ipak, jedno je zacijelo sigurno: neobična i nadnaravna bića dubrovačke renesanse i baroka nisu se doživljavala kao nešto što unosi jezu, rascjep, prodor i skandal u realni svijet, kao nešto što unosi nered, nepoznatu paniku, što razbija sveopću koherenciju, kao nešto što prijete agresijom i što lomi stabilnost svijeta.³⁰ Ta bića prije djeluju kao nadnaravna i fantastična bića u bajci: uklopljena su u mimetički, realistički svijet djela kao njegov ravnopravni dio; stoga ne izazivaju preveliko čuđenje i zbunjenost, i mi ih prihvaćamo bez nevjericе, bez kolebanja o tome kakav status da im dademo.³¹

V.

Opisana ili spomenuta fantastična i čudesna bića šeću djelima stare hrvatske književnosti, kontaktiraju s likovima za koje se može reći da su mimetički, preuzeti iz zbilje, odnosno da zbilju oponašaju, kadikad imaju nešto od nadnaravne moći utječući na smjerove zapleta fabule, ali nikad ne posjeduju toliku moć da bi bitno utjecali na rasplet radnje, da bi dovodili u pitanje prirodni, empirijski poredak stvari te nikada ne izazivaju jezu, strah ili grozu u recipijenta. U razdoblju koje je u središtu moje pozornosti, a to je ranonovovjekovlje, ti likovi ne posjeduju više nadnaravne moći kakve su posjedovali božanski likovi biblijske fantastike. Fantastična, čudna ili neobična bića dubrovačke ranonovovjekovne književnosti pripadaju sekundarnoj fantastici³², a njihovo djelovanje slično je ljudskom djelovanju, kadikad protiv ljudi usmjerenom, kadikad ljudima na pomoć, ali nikad nije u tolikoj mjeri nadnaravno da

bi dovelo u pitanje, osporilo empirijom ovjeren svijet. Jednom riječju, ta fantastična bića i slična su i neslična ljudima: na nekoj imaginarnoj ljestvici ljudskih bića, konstruiranoj prema stanju svijesti onodobnoga čovjeka, stajala bi ta bića malo iznad ili malo ispod ili na istoj razini s čovjekom.

Isto tako, drukčija bića dubrovačke ranonovovjekovne književnosti nisu fantastična na onaj način na koji su fantastični likovi moderne fantastike. Neobična, čudesna ili fantastična bića ranonovovjekovne hrvatske književnosti nisu isključivi proizvod rada individualne, subjektivne mašte, jer im je podrijetlo u nekim starijim slojevima kolektivnih vjerovanja i popularne mitologije. Književna historiografija takvim likovima najčešće određuje folklorno, pučko podrijetlo, tumačeći da folklor ulazi u književnost, nisko prodire u visoko.³³ Drukčija bića dubrovačke renesansne i barokne književnosti u određenoj su mjeri svojevrzni produžeci dubrovačkih karnevalskih i uopće svakojakih pučkih svečanosti, obreda, ritaula i vjerovanja, produžeci Čoroja, Vile, Turice, svjedočeći o tome da je prepletanje kulturnih tijekova u ranom novovjekovlju u Dubrovniku bilo intenzivno i dinamično. Naime, u dubrovačkoj su sredini razni aspekti pučke kulture – poklade, koledanje, svetkovina sv. Vlaha, svetkovine i procesije bratovština, razni oblici moreškanskog plesa – bili vrlo prošireni ne samo izvan zidina grada i ne samo među pučanima nego i unutar zidina, a također i među patricijatom. Tako su se negromanti, poluljudi, poluživotinje, Jeđupke, vile i vilenjaci mogli razmiliti po visokim, reprezentativnim žanrovima renesansne i barokne književnosti bez straha da će izazvati čuđenje, pobunu zdravog razuma, nelagodu, strah ili tjeskobu. Kultura pretprosvjeteljskoga i predempirističkog razdoblja nije uspostavila čvrstu granicu između racionalnoga i iracionalnog.

Provenijencija takvih bića seže i u dublju starinu: prema etnografskoj i folklorističkoj literaturi, vila se dovodi u vezu s keltskim i germanskim mitovima, s različitim predajama i bajkama, satiri i pastiri s antičkom mitologijom, ali i biblijskom simbolikom, negromanti s raznim okultnim, hermetičkim, najčešće alkemijskim znanjima.

Pojava nadnaravnih, neobičnih bića svjedoči o tome da su u dubrovačkoj renesansnoj i baroknoj elitnoj književnosti supostojali kulturni fenomeni različite dubine trajanja, prepletale se pojave preuzete iz različitih slojeva društvenoga života i kulture. To prepletanje, neometani ulazak neobičnih bića iz pučke, popularne kulture u visoku, elitnu, a bez tekstualnih signala koji bi upućivali na fantastičnost,

neobičnost, začudnost svjetova što ih takva bića uobličavaju, govori ponešto i o dubinskoj prožetosti ranonovovjekovne kulture shemama mišljenja i doživljavanja svijeta na neracionalni, predracionalni način. Taj proces naknadne obrade nekih folklornih likova u sklopu elitne kulture i na našem primjeru potvrđuje Bahtinovu tezu o djelovanju niske kulture na visoku.³⁴

Čestu pojavu nadnaravnih bića u staroj hrvatskoj književnosti književna povijest tumači i drukčije: kadikad se pojava nadnaravnih, neobičnih i fantastičnih bića dovodi u vezu s konvencijama žanra, najčešće pastoralnoga (pa se pojava vila i satira u pastoralima smatra samorazumljivom) ili pak obilježjem manirizma kao tipološke i ahistorijske pojave, a pritom se ne ulazi u pitanje egzistencije, smisla i značenja takvih bića. No, je li riječ samo o konvencijama pojedinoga žanra ili o manirističkim elementima u nekom djelu, ili je možda riječ o nečem drugom? Budući da se pojavljuju gotovo u svim žanrovima, kao i u djelima za koja se nikako ne može reći da su maniristički obilježena (Držićeve i druge renesansne komedije itd.), žanrovsko ili periodizacijsko tumačenje očito nije dostatno.

Ostavimo li po strani pitanje provenijencije takvih drukčijih bića i zapitamo li se o njihovu statusu unutar teksta, postavimo li pitanje kako su takva bića u djelu prezentirana: oblikuje li ih tekstualna svijest i recipijentu prikazuje kao neobična, komentira li dramska svijest ili pripovjedačev glas njihovu čudesnost i fantastičnost, pobuđuju li takvi likovi strahove i izazivaju li tjeskobu, sudjeluju li u stvaranju izmišljenih svjetova ili vode u hipotetičku budućnost – odgovor na sva postavljena pitanja bio bi niječan. Naime, ni ranonovovjekovni pripovjedači u epici ni likovi-rezoneri u dramskim tekstovima nikada ne komentiraju drukčijost takvih bića, nikada ne potiču recipijenta na čuđenje nego, štoviše, sve te neobičnosti, čudesnosti i fantastičnosti predstavljaju na istoj razini kao i mimetičke fabule, a drukčije likove prezentiraju kao prema zbilji modelirane likove. Jednom riječju, opisana i pobrojana bića ranonovovjekovne dubrovačke književnosti ne doživljujemo kao fantastična bića identična fantastičnim bićima koja se javljaju u djelima, primjerice, A. E. Poea, Ernsta Theodora Amadeusa Hofmanna, Franza Kafke, Johna Ronalda Tolkiena ili pak u djelima hrvatskih fantastičara od romantike naovamo, u tekstovima R. Jorgovanića, K. Š. Gjalskog, J. Leskovara, A. G. Matoša, F. Galovića, U. Donadinija, Đ. Sudete, N. Šopa, A. Šoljana, P. Pavličića, G. Tribusona i drugih. Pa ipak je riječ o bićima koja su proizvod mašte i zacijelo posjeduju elemente fantastičnoga.

Razlozi drukčijoj percepciji fantastičnoga, neobičnog i čudesnog u ranonovjekovnoj književnosti mogu se objasniti činjenicom što su uvjeti pojavljivanja pa onda i prihvaćanja fantastičnih i čudesnih bića u starijim djelima drukčiji nego u fantastičnim djelima od romantizma do suvremenosti. Neobična bića u starim djelima posjeduju drukčiju tekstualnu koherenciju od one koja obilježuje noviju fantastiku: bića ranonovjekovne fantastike nisu opremljena signalima koji bi govorili o njihovoj iznimnosti, drukčijosti, neprirodnosti, nadnaravnosti, ne izazivaju strah i tjeskobu, ne osporavaju postojeće svjetove, ne uvode nepodnošljiv prodor i rascjep u realni svijet. Oni se doživljuju kao bića koja postoje paralelno i posjeduju istu razinu zazbiljnosti kao i likovi modelirani prema čovjekovu obličju. Likovi ranonovjekovne književnosti, ni oni »realistični« ni oni fantastični, nisu naime oblikovani na temelju osviještena psihološkog uvida u individualnu egzistenciju, na temelju vjere u osobni identitet svakoga subjekta.

Neobična bića dubrovačke renesansne i barokne književnosti ne potkopavaju dominantne filozofske i epistemološke poretke kao što to čine bića u fantastičnim djelima od kraja 18. stoljeća pa do danas. Ta moderna fantastika i njezina bića, naime »(...) potkopavaju i propitkuju nominalno jedinstvo vremena, prostora i lika, a isto tako dovode u pitanje i vjerodostojnost ili iskrenost fikcionalnog reprezentiranja tog jedinstva. Baš kao i na grotesku, s kojom se djelimice preklapa, na fantastično možemo gledati kao na umijeće očudenja, otpora zatvaranju, otvaranju struktura koje kategoriziraju iskustva u ime 'ljudske realnosti'. Time što skreće zanimanje na relativnu narav tih kategorija, fantastično kreće prema demontaži 'realnoga', a napose koncepta 'lika' i njegovih ideoloških pretpostavki, parodirajući i izrugujući se slijepoj vjeri u psihološku koherentnost i vrijednost sublimacije kao 'civilizirajuće' djelatnosti. U srcu te sistematske koherencije jest ujedinjeni, stabilni 'ego', a fantastično ga razara u svojoj želji da tu tamu srca učini vidljivom.«³⁵ Ništa od navedenoga ne važi za ranonovjekovnu fantastiku: ona ne pokušava, kao što to čini modernija fantastika – kako zaključuje R. Jackson – erodirati stupove društva svojim uništavanjem racionalnih struktura shvaćanja čovjeka i svijeta. Moderni fantastični tekstovi, suprotstavljajući se homogenizirajućem, reducirajućem razumu, »(...) suzbijaju svaki pokušaj sumiranja značenja i ograničenoga, represivnoga tumačenja. Subjekt se ovdje koprca u eksplozivno proširenoj mnogostrukosti značenja (...) šireći se u svim mogućim smjerovima transegoistično. Oni erodiraju potpornje logocentrizma, idealizma, teologizma, kostur političke i subjektivne

ekonomije.«³⁶ Fantastično, neobično i čudesno ranoga novovjekovlja ne nastaje u vremenu logocentrizma, idealizma, teologizma i svih drugih pretpostavki razumijevanja svijeta i čovjeka karakterističnih za moderni svijet koji se oblikovao tijekom i poslije 18. stoljeća.

VI.

Posebno je pitanje mogu li nam neobična, čudesna i fantastična bića išta reći o psihičkim procesima, psihizmima u razdoblju prije priznavanja, prije osviještenosti podsvjesnoga. Stoga nije nezanimljivo pojavu uzmnožnih pastira, satira, satirica, vila, vilenica i vilenjaka, negromanata i piligrina u ranom novovjekovlju pokušati osvijetliti iz antropološke vizure.

Pojava neobičnih, čudnih i drukčijih bića mogla bi se, vjerojatno, objasniti kao svojevrsno pamćenje »poganske baštine«³⁷ ili kao proces preobličavanja i preuzimanja nekih kolektivnih mitologema, hermetičkih, alkemijskih znanja u visoku, elitnu literaturu, a u težnji da se uobliče neke fantazme u kojima su bića drukčija od čovjeka igrala različite uloge, ispunjavala neobične želje, snove, projekcije, nadanja, vjerovanja ili pak izazivala iracionalne strahove. Čini se da je takvo tumačenje fantastičnih, neobičnih i čudesnih bića čija je priroda simbolična i polisemična najvjerojatnije. Književni svjetovi napučeni samo zbiljskim, mimetičkim, realističkim licima očito nisu bili dostatni našima starima. Stoga su te svjetove napučili i drukčijim bićima, ovlastili ih za obnašanje različitih uloga: primjerice, maska negromanta Dugog Nosa ovlaštena je za izricanje utopijskih i kozmogonijskih vizija, satiri za simbolizaciju tjelesnoga i nagonskog u čovjeku, vile i vilenjaci za snove o sreći i izricanje žudnje, životinjski dijelovi na čovjeku za psihološku karakterizaciju ljudske nesavršenosti. Kroz neobična i čudesna bića ranonovovjekovni je čovjek oblikovao svoje sanje o mogućim boljim svjetovima, izricao svoje potisnute nagonске želje, dokazivao svoju moć u postojećem svijetu ili pak stjecao nadzor nad nepoznatim, tajanstvenim i neobjašnjivim.

Po modusu postojanja neobičnih, čudesnih i fantastičnih bića u književnim svjetovima ranonovovjekovlja razabire se da njihov svijet nije bio opterećen grani-

cama, kriterijima ili hijerarhizacijom bića kakve su u europskoj kulturi i svijesti uspostavili racionalizam i prosvjetiteljstvo svojim načelima i kategorijama osjetilnoga iskustva i empirije kao jedinog kriterija istine, egzistencije i razumijevanja postojećeg. Riječ je o svijetu u kojem načelo *Cogito ergo sum* još nije postalo kategoričkim imperativom individualne samosvijesti.

VII.

Već je prije rečeno da funkcija nadnaravnoga i čudesnog u ranonovovjekovnoj visokoj književnosti nije identična funkciji kakvu ima fantastika od romantike do danas, to jest da stara fantastika ne teži stvaranju sekundarnih svjetova koji ispunjavaju prazninu, kompenziraju zabrinutost zbog aktualnosti koja je izneređena i nedostatna želeći transcendirati tu aktualnost. Za fantazije Mavra Vetranovića, Marina Držića i drugih pastoralnih pisaca, ili pak one Ivana Gundulića i Junija Palmotića, teško bi se moglo reći da teže transcendiranju nevoljke aktualnosti i neuređenoga realiteta te da pričaju priču bijega iz realiteta želeći transcendirati ljudsku sudbinu. Drugim riječima, ima li fantastika naših starih Dubrovčana kompenzacijsku funkciju u Freudovu smislu pa je kao i svaka umjetnost kompenzacija za odricanje od nagonskog zadovoljenja, te stoga i djelatnost koja podupire kulturalni poredak popunjavanjem društvenih manjkavosti?

Na tematskoj razini neobična bića naših renesansnih i baroknih pisaca zaposedaju isti prostor kao i mimetički likovi, dakle posve su dobro uklopljeni u svijet mimetičkih, zbiljskih likova i na prvi pogled među njima nema spora, nema antagonizama. Satirići iz *Dubravke* ne ometaju ostvarenje ideala kalokagatije u pastoralni i svetkuju slobodu kao i Miljenko i Dubravka i cijela povorka ostalih likova; vile Držićeve *Tirene* nagodit će se s ljudskim bićima, svaki će ubogi pastirić, pastirić-prostačić, dobiti svoju vilu; jaza nema, sporazum je moguć, u svijetu postoje različite vrste bića, iako jedna dolaze iz zbiljskoga svijeta, druga iz mašte.

Hijerarhiju i ljestvicu živih bića u ranom novovjekovlju najbolje objašnjava Držićev negromant Dugi Nos: svojom neobičnom prirodom on je ovlašten objasniti taj svijet različitih bića, ljudi nazbilj i ljudi nahvao, čiji postanak objašnjava

upravo miješanjem realističkih, mimetičkih s neobičnim i fantastičnim bićima. Po njemu, i zbiljski ljudi posjeduju nešto od egzistencije bića mašte: i oni su nastali miješanjem ljudi nazbilj i ljudi nahvao. Stoga svijet takvih bića recipijent doživljuje bez čuđenja, bez straha i groze, bez osjećaja kakve izaziva moderna fantastika.

Imaju li ta neobična bića i njihovi čini istu onu funkciju koju ima fantastika od konca 18. stoljeća, a ta je da potkopaju prevladavajuće filozofske i epistemološke poretke? Govore li ta bića naših starih kao bića koja žele očuditi, osporiti zatvaranje čovjeka i društva u ime ljudske realnosti ili im je funkcija drukčija? Oспорavaju li oni koherentnost ljudskoga bića, njegovo nedjeljivo *ja*? Na sva postavljena pitanja odgovor bi bio niječan. Gotovo nijednu od navedenih uloga čudesna i neobična bića starih Dubrovčana nemaju. Po tome kako su ta bića prezentirana u narativnoj strukturi, u kakvu su odnosu sa zbiljskim likovima, čini se da svijet realnoga, zbiljskog, mimetičkog supostoji u idealnom skladu sa svijetom nadnaravnoga, čudesnog i neobičnog ne želeći otkriti niti jaz niti provaliju između tih svjetova. Čudesna bića ne teže pokazivanju nedostataka i manjkavosti zbiljskoga svijeta, to nisu likovi Hofmannovih ili Kafkinih priča, oni nisu isključeni iz kulturnog poretka. Vile iz Držićevih pastoralna strukturiraju neke fantazme, vjerojatno erotske maštarije i seksualne želje, uz množni pastiri u Držićevu, Gundulićevu i u ostalim pastoralnim svjetovima simboliziraju duhovnu stranu bića, Gundulićevi satirići govore o staleškoj strukturiranosti društva ili o dvojstvu čovjekova bića simbolizirajući ono karnalno u čovjeku, ali ne izazivaju pritom razdor ili rascjep i ne sugeriraju da je dvojstvo čovjekove egzistencije zazorno. Satirići iz *Dubravke* ne osporavaju zagovarani svijet djela i željeni poredak, oni su u taj poredak uključeni kao činjenica. Jednom riječju, imamo posla s književnim svjetovima koji ne osporavaju postojeći poredak i vladajuću predodžbu o čovjekovu egu. Proizvod predracionalističkoga svijeta i svjetonazora, ta neobična bića govore da su nastala u svijetu u kojem racionalizam nije rekao svoju posljednju riječ, u svijetu u kojem smisao postoji zajedno s nesmisлом, u svijetu u kojem se Platonov zahtjev da se iz idealnog društva, iz idealne republike, izbace sve nedisciplinirane energije, sve energije za koje je smatrao da se izražavaju kroz fantastično – erotizam, nasilje, ludilo, smijeh, noćne more, snovi – nije ostvario. Fantastična, neobična i začudna bića ranoga novovjekovlja ne prezentiraju naličje kulture nego su integralni dio te iste visoke kulture, preuzeti možda iz niske, folklorne, pučke, alkemijske, alternativne, ali dio su toga poretka. Riječ je o predracionalističkom shvaćanju svijeta

u kojem su kategorije racionalnoga i neracionalnog, ljudskog i čovjeku sličnog, ali ipak drukčijega, svjesnog i nesvjesnog, institucionalnog i institucionalnom odmaknutog živjele paralelno, u sukladnom ljujanju između zbilje i fantastike, između osjetilima provjerenoga i onog u što se neporecivo vjerovalo bez upitanosti o mogućnosti dvojake, dvostruke uređenosti svijeta. Ranonovovjekovno čudesno ne pokazuje razbijenost identiteta, ne pokazuje čovjekovu dezintegriranost jer ni ne proizlazi iz stajališta da je jedinstvo ljudske osobe nužno. Taj dvostruki svijet govori i upućuje na mogućnost postojanja bezbrojnih drugih osoba, drukčijih priča, različitih tijela. Stoga ta bića, za razliku od modernih fantastičnih bića, ne teže kulturnoj preobrazbi, ne teže uspostavi granice među bićima: prostor bića u dubrovačkoj je ranonovovjekovnoj kulturi homogeniziran.

Drukčija bića u djela dubrovačke književnosti ne unose svijest o čovjekovoj dehumanizaciji, ne unose očuđenje, nelagodu, tajanstvenost i jezu, osobine koje posjeduje moderna fantastika. Takva bića nisu izraz svijesti o društvenoj i kulturnoj represiji. Proizvod predracionalističkoga razdoblja, porijeklom iz kolektivne mitologije, ta su bića uklopljena u čvrst sustav vjerovanja, i to magijske provenijencije, svjedočeći o tome da je kršćanski svjetonazor koegzistirao s ostacima pretkršćanskih vjerovanja, s poganskom baštinom, bez oporbe i sukoba, bez osporavanja. Isto tako, drukčija bića, unoseći u visoku, elitnu književnost tragove te iste poganske, pučke, niske baštine, svjedoče da je visoka, elitna starija hrvatska književnost ostavljala prostor i za takve alternativne relikte potonulih kulturnih dobara.

Istodobno su takva drukčija bića, koja su doputovala iz bogatih i različitih slojeva i taloga tradicije i mitologije, u visokoj književnosti renesanse i baroka bila preoblikovana te su izražavala nove sadržaje, oblikovala nova značenja: ponekad su bila u funkciji podržavanja konstitutivnih ideologema političke moći, najčešće u baroknih autora, ponekad su imala ulogu simbolizacije čovjekove dualističke prirode ili su pak izražavala utopijske i željene projekcije o društvenoj strukturi. A pritom su uvijek služila zapletanju i raspletanju fabule, te raspirujući maštu čitatelja ili gledatelja nudila užitek u neobičnom, začudnom, imaginarnom. Tako se odsutnost racionalnoga tumačenja različitih psihizama i njihovih mehanizama u ranom novovjekovlju kompenzirala proizvođenjem i izmaštavanjem bića u koja su se ugrađivale različite simboličke projekcije. Neobična i čudesna bića ranoga novovjekovlja simbolizirala su one moći koje je čovjek nastojao dosegnuti u

pokušaju tumačenja transcendentnoga. Za razliku od moderne fantastike, koja osporava ideal racionaliteta, u novovjekovlju se fantastično, čudno, neobično, začudno pojavljuje paralelno i prepleteno s iskustvenim, zbiljskim i racionalnim te ne predstavlja nehumano, ludo, iracionalno ili barbarsko. U ranom novovjekovlju imamo posla s međuiigrom imaginarnoga, simboličnog i realnog. Nigdje ne nalazimo znakova ušutkivnja nerazumnoga i iracionalnog nego – upravo suprotno – njihovo prihvaćanje. Stoga neobična i čudesna bića ranoga novovjekovlja ne otvaraju u našoj recipijentskoj percepciji upite o uvjetima pristajanja na fantastično, ne izazivaju u nama svijest o mogućim nadosjetilnim, nadnaravnim i fantastičnim svjetovima. Mi ih prihvaćamo kao takve, bez ikakvih ograda i primisli da su proizvedeni u svijetu fantastičke mašte, doživljujemo ih kao likove kojima je zajamčen isto takav stupanj realističnosti i zbiljnosti kao i bilo kojem drugom biću.

Čudesna i fantastična bića ranonovovjekovne književnosti rezultat su i kolektivnih simbolizacija i mitologizacija, produkt kolektivnoga utjelovljenja imaginarnog, ali i proizvod pojedinačnih pjesničkih kompetencija svjedočeći o počecima procesa individualizacije i ovlašćivanja subjektivne mašte.

BILJEŠKE

¹ K. Hume: »Fantastika i mimesis«, *Mogućnosti* XLIII, 4-6, 1996, str. 44 i 46. »Fantastika i mimesis« prvo je poglavlje iz autoričine knjige *Fantasy and Mimesis*, Methuem 1984. To poglavlje prevedeno je u časopisu *Mogućnosti*, u tematskom broju posvećenom suvremenoj teoriji fantastične književnosti. Broj je priredio J. Pavičić. Citati iz knjige K. Hume donose se prema prijevodu iz navedenoga tematskog broja (prev. P. Raos).

² Cit. prema: R. Jackson: »Književnost subverzije«, *Mogućnosti* XLIII, 4-6, 1996, str. 127.

³ O fantastici kao problemu književnoteorijskoga i književnokritičkog razmišljanja postoje brojne studije, posebice u angloameričkoj znanosti o književnosti. Napomenut ću da tematski broj časopisa *Mogućnosti* XLIII, 4-6, 1996. (priredio J. Pavičić, prev. P. Raos) donosi veći broj radova posvećenih toj problematici te da se iz tih tekstova najeminentnijih književnih kritičara i teoretičara razabire sva širina pitanja i problema koje fantastično, neobično, začudno u suvremenoj književnoznanstvenoj misli postavlja. Najčešća pitanja koja se nameću u tim studijama vezana su uz određenja i granice fantastičnoga, neobičnog, čudnog i nadnaravnog te uz vremenske odrednice pojavljivanja tih fenomena u europskoj

književnosti. Brojne rasprave posvećene su i pitanju je li fantastično modus, žanr ili nešto treće.

⁴ Usp. o tome: *Antologija hrvatske fantastične proze i slikarstva*, priredili B. Donat i I. Zidić, Zagreb 1975. Antologija je popraćena vrsnim predgovorom iz pera B. Donata, koji nosi znakovit naslov »Stotinu godina fantastičnoga u hrvatskoj prozi«, a u kojem autor upozorava da je proučavanje fantastike u hrvatskoj književnopovijesnoj i književnokritičkoj misli zanemareno. Istodobno, autor upozorava da se fantastično pojavljuje u hrvatskoj književnosti »Od narodne bajke, pučkih supersticija, preko srednjovjekovnih Lucidara (...), preko nevještih pokušaja iliraca i njihove sklonosti za melodramsko (...)« (str. 8). Pojavu fantastike u ranom novovjekovlju autor ne spominje. Fantastikom u pisanoj književnosti, i to onoj najnovijoj, u generaciji tzv. hrvatskih fantastičara ili borhesovaca, s vrlo relevantnim teorijskim zapažanjima o fenomenu fantastičnog, pozabavio se J. Pavičić u knjizi *Hrvatski fantastičari*, Zagreb 2000.

⁵ Fantastikom u folklornoj književnosti vrlo se relevantno i studiozno bavila M. Bošković-Stulli u knjizi *Pjesme, priče, fantastika*, Zagreb 1991. te Ivan Lozica u knjizi *Poganska baština*, Zagreb 2002. (posebice u studijama »Dva demona: Orko i Macić« i »Turičinim tragom«), a isto tako i Z. Čiča: *Vilenica i vilenjak; Sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica*, Zagreb 2002.

⁶ R. Jackson, nav. djelo, str. 127-128

⁷ K. Hume, nav. djelo, str. 48.

⁸ Kolebanje kao recipijentsko stajalište u odnosu na fantastično jedan je od presudnih kriterija C. Todorova u određivanju fantastičnoga u književnosti. Usp. o tome C. Todorov: *Uvod u fantastičnu književnost*, Beograd 1987.

⁹ K. Hume, nav. djelo, str. 59.

¹⁰ Ibid., str. 60.

¹¹ Ibid., str. 61.

¹² M. Medini: »Vetranović's Pelegrin«, *Archiv für slavische Philologie*, 17, 1895, str. 505-543.

¹³ Cit. prema: »Dundo Maroje«, u knjizi: Marin Držić, *Djela*, priredio F. Čale, Zagreb 1979, str. 342-346.

¹⁴ Cit. prema: P. Burke: *Junaci, nitkovi i lude; Narodna kultura predindustrijske Evrope*, preveli B. Auguštin i D. Rihtman-Auguštin, str. 153-154

¹⁵ Cit. prema: Marin Držić, *Djela*, str. 526.

¹⁶ Ibid., str. 539-540.

¹⁷ Ibid., str. 541.

¹⁸ Ibid., str. 447-448.

¹⁹ Usp. o tome Čalin komentar uz *Dunda Maroja*, nav. djelo, str. 449.

²⁰ O ljestvici oblika u Aristotela, Tome Akvinskoga i u povijesti zapadnoeuropske prirodnoznanstvene misli uopće usp. Ž. Benčić: »Ljestvica živih bića / Lamarck Osipa Mandel'stama«, u zborniku *Hijerarhija, Zagrebački pojmovnik kulture 20. stoljeća*, ur. A. Flaker i M. Medarić, Zagreb 1997, str. 103-117.

²¹ Usp. Maja Bošković-Stulli: »Visoko i nisko u književnosti usmenoj i pisanoj«, u knjizi *O usmenoj tradiciji i životu*, 2. prošireno izdanje, Zagreb 2002, str. 219-246; Z.

Bojović: »Prizori i pomeni vraćanja u dubrovačkim renesansnim i pastirskim dramama i farsama«, u knjizi *Renesansa i barok*, Beograd 2003, str. 120-129.

²² Pojam »signali fikcionalnosti« rabim kao zajednički pojam za označavanje kontekstualnih, paratekstualnih, tekstualnih, jezičnih i estetičkih znakova koji upućuju na fikcionalitet nekog djela, odnosno kroz koje se fikcionalitet nekog djela ukazuje. Uporaba signala fikcionalnosti podliježe povijesnim mijenama i uvjetovana je književnim konvencijama. Pojam preuzimam iz: *Metzler Lexikon; Literatur-und Kulturtheorie; Ansätze – Personen – Grundbegriffe*, ur. Ansgar Nünning, Stuttgart–Weimar, 2. izd., 2001, str. 178.

²³ Cit. prema: *Pjesme Miha Bunića Babulinova, Maroja i Oracia Mažibradića, Marina Burešića*, SPH, knj. XI, priredio S. Žepić, Zagreb 1880.

²⁴ O fantastici u folkloru, posebice u bajkama i predajama, te o odnosu fantastike u usmenoj i pisanoj književnosti usp. M. Bošković-Stulli: »Fantastika u usmenoj prozi«, u knjizi *Pjesme, priče, fantastika*, Zagreb 1991, str. 161-197.

²⁵ Svi citati iz *Osmana* navode se prema: Ivan Gundulić, *II, Osman*, priredio M. Ratković, PSHK, knj. 13, Zagreb 1964.

²⁶ R. Jackson, nav. djelo, str. 128.

²⁷ O mogućoj nakaznosti i čudovišnosti Grdanova lika usp. S. P. Novak: »Ači i Galatea Džore Palmotića«, u zborniku *Književni barok*, ur. Ž. Benčić i D. Fališevac, Zagreb 1988, str. 293-308.

²⁸ Citat iz *Dubravke* navodi se prema Ivan Gundulić, *Suze sina razmetnoga; Dubravka*, 2. izd., prir. D. Fališevac, Zagreb 1999.

²⁹ O značenju ružnoga i iregularnosti fizičkog obličja kiklopa Polifema te o estetici ružnog i zaljubljenog grdobi u djelu Dž. Palmotića usp. S. P. Novak, nav. djelo.

³⁰ Tako fantastiku atribuirao R. Caillois u knjizi *Images, images...*, Paris 1966, str. 28 i dalje.

³¹ Čitateljevo vjerovanje ili nevjerovanje, odnosno kolebanje, Todorov smatra bitnim obilježjem fantastike. Usp. o tome C. Todorov, nav. djelo, str. 37 i dalje.

³² O primarnoj, biblijskoj i sekundarnoj fantastici usp. R. Jackson, nav. djelo, str. 128.

³³ Usp. o tome P. Burke, nav. djelo; M. Bošković-Stulli: »Visoko i nisko u književnosti usmenoj i pisanoj«; I. Lozica, nav. djelo.

³⁴ M. Bahtin: *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, prev. I. Šop i T. Vučković, Beograd 1978.

³⁵ Ibid., str. 129.

³⁶ Ibid., str. 129. (R. Jackson u svojem se tekstu u navedenom odlomku poziva na tekst Helene Cixous »The character of 'character'«.)

³⁷ Termin preuzet iz knjige Ivana Lozice *Poganska baština*, Zagreb 2002. Pod pojmom »poganske baštine« Lozica podrazumijeva drevne, pretkršćanske pojave i likove koji čuvaju standardizirane i konvencionalne simbole polisemične prirode, sposobne za različita značenja (nav. djelo, str. 7).